

МОВАЗНАЎСТВА

УДК 808.26-25

Ю. В. МАЛІЦКІ

АКТУАЛІЗАЦЫЯ ЭКСПРЭСІЎНАГА ЗМЕСТУ Ў СУЧАСНЫМ БЕЛАРУСКІМ ГУТАРКОВЫМ МАЎЛЕННІ

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі

(Паступіў у рэдакцыю 17.12.2013)

З часу, калі прагматычныя сродкі мовы ўпершыню сталі аб'ектам лінгвістычнага вывучэння, даследчыкамі неаднаразова адзначалася, што нельга знайсці найбольш прыдатнай сферы для рэалізацыі эмацыянальна-экспрэсіўнага патэнцыялу моўных адзінак, чым стыхія гутарковага маўлення. Менавіта жывая камунікацыя стварае найлепшыя ўмовы для ўвасаблення суб'ектыўнай інтэнцыі ў маўленні. У гутарковай сферы акумуляваны багаты арсенал сродкаў для перадачы эмоцый і суб'ектыўных ацэнак. Гэты арсенал літаральна штодзень церпіць колькасныя і якасныя змены, папаўняючыся новымі з'явамі і адначасова пазбаўляючыся ад састарэлых, неактуальных, форм.

У шматлікіх работах, прысвечаных вывучэнню прагматычных адзінак розных моў, паказчыкі эмацыянальнасці і экспрэсіўнасці звязваюцца пераважна з двума ўзроўнямі рэалізацыі: лексічным і семантычным. Адзінкі, што адносяцца даследчыкамі да першага ўзроўню, прадстаўляюць фармальна-семантычныя сродкі (аснова або карань слова, словаўтваральная матываванасць – у словаўтваральных дэрыватаў). Адзінкі другога ўзроўню маюць адносіны да семантычнай матываванасці і адзначаюцца ў семантычных дэрыватах. Аднак, як паказваюць назіранні, феномены эмацыянальнасці і экспрэсіі валодаюць настолькі моцным выяўленчым патэнцыялам, што не заўсёды могуць «змясціцца» ў межах слова і часта выходзяць за іх. У такіх выпадках прагматычны патэнцыял лексічнай адзінкі выходзіць на прыныпова іншы ўзровень рэалізацыі: «як унутраны (псіхічны) стан чалавека выяўляецца фізіялагічна, так і “ўнутраныя станы” (значэнні) элементаў тэксту выяўляюцца ў іх сінтаксічных паводзінах» [1, с. 24–25]. Асабліва гэта відавочна пры рэалізацыі ў маўленні экспрэсіўнага зместу.

Моўнае разуменне экспрэсіі традыцыйна звязваецца з паняццем інтэнсіўнасці [2]. Пры гэтым маецца на ўвазе «вельмі высокая альбо, наадварот, вельмі нізкая ступень праяўлення пэўнай рэальнай прыкметы» [3, с. 42]. «Найбольш распаўсюджаным з'яўляецца выпадак, калі рэалізуецца значэнне менавіта высокай ступені праяўлення з'явы» [4, с. 113]. Менавіта ў такім значэнні мы і будзем выкарыстоўваць тэрміны «экспрэсія» і «экспрэсіўнасць» у артыкуле.

Пры перадачы экспрэсіўнага зместу камунікант шукае адпаведную моўную форму для яго адэкватнага ўвасаблення. У спецыфічных умовах гутарковага маўлення такая форма вельмі часта знаходзіцца на ўзроўні спалучальнасных магчымасцей лексічнай адзінкі. У складзе сказаў і выказванняў экспрэсіўна маркіраваныя словы ў межах іх сінтаксічнай ролі сумяшчаюць у сабе дзве асноўныя характарыстыкі працэсу камунікацыі – «тое, што сказана» і «тое, як сказана». Перадача вынікаў суб'ектыўнай інтэлектуальнай кваліфікацыі чалавека з'яўляецца неад'емнай рысай гутарковага маўлення.

Пры даследаванні фактаў гутарковага маўлення даследчык нязменна сутыкаецца з праблемай выбару крыніцы матэрыялу. Паводле Т. Р. Вінакур, «пры вывучэнні тэксту, звязанага з гутарковай разнавіднасцю маўлення, звычайна выкарыстоўваюцца факты дваістага характару, узятыя альбо з гутарковага маўлення носбіта літаратурнай мовы, альбо з тэкстаў мастацкай літаратуры,

якія прадстаўляюць сабой стылізаваную форму гутарковага маўлення» [5, с. 135]. У такіх умовах эфектыўным вырашэннем праблемы бачыцца зварот да дыялектнага маўлення. Дыялектныя тэксты, што прадстаўляюць сабой транскрыбіраваную перадачу нязмушанага і непадрыхтаванага маўлення носбітаў рэгіянальных гаворак, непасрэдна адлюстроўваюць стыхію жывой камунікацыі. Аднак, яны могуць разглядацца як каштоўны матэрыял для аналізу моўных фактаў сучаснага гутарковага маўлення, у тым ліку і з’явы моўнай экспрэсіі.

Паколькі гутарковае (дыялектнае) слова выступае ў якасці камунікатыўнай адзінкі, праблема актуалізацыі яго зместу адыгрывае вызначальную ролю. Паводле Ш. Балі, лексемны пры рэалізацыі ў маўленні заўсёды надзяляюцца тымі ці іншымі актуалізатарамі – моўнымі або пазамоўнымі (жэсты, інтанацыя) формамі, якія аб’ектывуюць пэўны змест, узмацняюць і падкрэсліваюць семантычны патэнцыял слова. Знакаміты швейцарскі стыліст сцвярджаў, што слова без актуалізатара існуе ў абстрактцыі, а ў маўленчай плыні, у зносінах паміж людзьмі, яно нязменна суправаджаецца актуалізуючымі сродкамі [2].

Мэта дадзенага артыкула – на матэрыяле ўзораў дыялектнага маўлення¹ вызначыць і прааналізаваць рэгулярныя сродкі актуалізацыі экспрэсіўнага зместу лексічных адзінак у сучасным беларускім маўленні на ўзроўні спалучальнасных магчымасцей у межах сказа/выказвання.

У апошні час у лінгвістычнай літаратуры адзначаецца станоўчая тэндэнцыя да паслядоўнага і абгрунтаванага размежавання паняццяў моўнай эмацыянальнасці (як рэалізацыі ў маўленні эмацыянальна-каштоўнаснай ацэнкі) і экспрэсіўнасці (як выражэння колькасна-якаснай кваліфікацыі прадметаў або працэсаў). Гэта падаецца абсалютна лагічным з прычыны істотнага сутнаснага адрознення названых феноменаў. Між тым, у агульнай маўленчай плыні эмацыянальна-ацэначныя і экспрэсіўныя сродкі вельмі цесна звязаны паміж сабой. Так, паводле назіранняў над дыялектным маўленнем, прысутнасць экспрэсіўных лексем найбольш часта адзначаецца ў эмацыянальна насычаных кантэкстах: у тэкставых фрагментах з напружанай сюжэтнай лініяй, ва ўспамінах пра вайну, аповедах пра небяспечныя здарэнні або вельмі важныя моманты ў асабістым жыцці інфарманта. Такім чынам, выкліканая камунікатыўнымі патрэбамі інтэнцыя моўцы да перадачы пэўнай гамы эмоцый прымушае яго шукаць адпаведныя моўныя сродкі і для адэкватнага адлюстравання суб’ектыўных колькасна-якасных ацэнак працэсаў і з’яў рэчаіснасці. Сярод такіх сродкаў вельмі важную ролю адыгрываюць экспрэсіўныя словы. Так, напрыклад, у адным з тэкставых фрагментаў «Хрэстаматыі» інфармантка эмацыянальна распавядае пра вельмі значную для яе падзею – першае ў жыцці падарожжа за межы Беларусі, у Ізраіль, да дачкі, якая выйшла замуж за грамадзяніна гэтай краіны. Вось як жанчына апісвае свае ўражанні, а таксама дзеянні ў час паездкі: *«Яны толькі паехалі восеню, а другую восеню, у ацябры, мне прыгласілі. Я й пасвістала. <...> Я еду на аўтобусе, ой, саскочыла, пальцела, усё жоўтэ кругом. На адной старане цытрусавае: апельсіны, лімоны, там усё. У нас лес, там лес тожа ёсь, і пустыні. Там усё на сьвеце ёсь. <...> Там нас знакомыя вазілі у крэпась Напалеона. Дак я там с Напалеонам, абняла яго, зьялася. Дый прыперлася нават. <...> Але ж як паглядзела я, як людзі жывуць, дык эта я ні знаю... Ім там, як у раю. Бясplatна набяруць фруктаў усягда, пойдуць у пятніцу. <...> Як ад’яджжала, дык ні ведала, куда затыкаць, думала ў вушы пазатыкаю гэтыя ўсякія сладасці. Каб угасціць жэ. Мяне, як цара, сустракалі ў Мінску, усе збегліся, кап вы паглядзелі»* [6, с. 264].

Відавочна, што прыведзены тэкставы ўрываек дэманструе высокую ступень эмацыянальнага ўзрушэння моўцы. Аб асаблівым стане, выкліканым яркімі ўспамінамі, сведчыць самы шырокі спектр моўных сродкаў – ад эмацыянальных выклічнікаў (*ой*) і эмацыянальна-ацэначных слоў (*прыперціся* ‘прыехаць’) да распаўсюджаных прагматычных канструкцый, што рэалізуюць значэнне вобраза множнасці (тыпу *ўсё на сьвеце ёсь; думала ў вушы пазатыкаю*), а таксама элементаў сінтаксічнай інверсіі (*Бясplatна набяруць фруктаў усягда, пойдуць у пятніцу*). Інтэнцыю да перадачы пэўнай гамы эмоцый мы назіраем і ў іншым тэкставым фрагменце: *«Навальніца.*

¹ У якасці крыніцы дыялектнага матэрыялу было абрана выданне «Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона» (2009) [6], якое ўключае ў сябе аб’ёмны (больша за 2000 фрагментаў) тэкставы блок, прадстаўлены запісамі ўзораў народнага маўлення, характэрнага для адпаведнай тэрыторыі. Вялікае значэнне пры выбары крыніцы матэрыялу меў той факт, што ў хрэстаматыю ўвайшлі тэксты, «запісаныя ад прадстаўнікоў сацыяльна адрозных груп вяскоўцаў» [6, с. 4].

Яно й вецер вялікі, дык нейк як закруціць. <...> Летась давала нам. То там лесьне, то там. Усё паліла. Кажны раз: як ідзе гром – страшна. У Васькаву баню раз дало. Другі раз у свіварнік дало. А тады сена грэблі – у чалавека дало. У бальніцу завязлі. Але жывыя» [6, с. 143]. Гэты ўрываек дэманструе зусім іншы эмацыянальны фон – больш змрочны і стрыманы ў параўнанні з першым. На эмацыянальнасць расповеду ў дадзеным выпадку ўказваюць перш за ўсё сінтаксічныя канструкцыі ў выглядзе кароткіх і няпоўных сказаў. Аднак нягледзячы на адрозны характар пачуццяў, што перадаюцца інфармантамі, і ў першым, і ў другім тэкставым фрагменце знайшлося месца для экспрэсіўных лексічных адзінак, якія рэалізуюць значэнне надзвычай высокай ступені праяўлення з’явы ці энергічнасці рэалізацыі працэсу: *павістаць, паляцець* ‘імкліва накіравацца’; *леснуць, даць* ‘моцна ўдарыць (пра маланку)’ і інш.

Даследаваныя дыялектныя тэксты даюць падставы гаварыць пра шырокі спектр рэгулярных актуалізатараў, якія выражаюць, узмацняюць і падкрэсліваюць экспрэсіўны патэнцыял лексічных адзінак у сучасным беларускім гутарковым маўленні. Аналіз дазволіў нам вылучыць **два спосабы** актуалізацыі моўнай экспрэсіі:

1) актуалізацыя экспрэсіўнага зместу адбываецца пераважна праз лексічную адзінку (слова-экспрэсіў) – у гэтым выпадку адпаведныя актуалізатары толькі ўзмацняюць і падкрэсліваюць экспрэсіўную прагматыку;

2) актуалізацыя экспрэсіўнага зместу адбываецца выключна праз актуалізатары – у гэтым выпадку асноўнае слова (прагматычна нейтральнае) перадае толькі дэнататыўны змест, а функцыя выражэння экспрэсіўнай прагматыкі цалкам ляжыць на яго сінтаксічным акружэнні.

Першы спосаб характарызуецца ўзмоцненай роляй экспрэсіўнага слова. Яно нясе асноўную семантычную нагрузку: як дэнататыўную, так і істотную прагматычную – за кошт адпаведных марфем або пераносу значэння. Функцыя актуалізатараў пры гэтым абмяжоўваецца падкрэсліваннем прагматыкі экспрэсіва і вылучэннем экспрэсіўнага зместу на фоне іншых зместаў. Паводле прааналізаваных тэкстаў, найбольш запатрабаваным спосабам актуалізацыі экспрэсіўнага кантэнту ў сучаснай гутарковай камунікацыі выступае ўзмацненне прагматычнага патэнцыялу за кошт характэрных часціц, займеннікаў і інш. Пры гэтым назіраецца выразная дыферэнцыяцыя эксплікацыйных сродкаў адпаведна прыналежнасці экспрэсіва да той ці іншай часціцы мовы. Экспрэсіўны змест дзеяслова актуалізуюць, як правіла, часціцы *як (как)* і *так*: *Я ў немцаў ўкраў гранату. <...> Я думаў,эта ракета – пушчу. <...> Аتكруціў, турзянуў... Заічыкацела. Я кінуў, зямлёй хацеў засыпаць. Як гахнула* (‘моцна грывнула, выбухнула’) *там!* [6, с. 455]; *А ён [конь] узяў разьвярнуўся і капытом как бахнуў* (‘моцна стукнуў’) [6, с. 82]; *Ён мне – у морду, а я яму так атчыпарыў* (‘моцна ўдарыў’) [6, с. 401] і інш. Радзей сустракаюцца выпадкі, калі ў якасці актуалізатара выступае прыслоўная канструкцыя, відавочна, з адсылкай на экстралінгвістычныя сродкі – характэрны жэст або рух: *Я вам раскажу, што гэтак во калацілася* (‘моцна дрыжала’) *уся* [6, с. 144]. Прагматыку экспрэсіва-назоўніка найчасцей актуалізуе азначальны займеннік *такі* ў прэпазіцыі ці ў постпазіцыі адносна асноўнай экспрэсіўнай адзінкі: *Такая ўкусняціна* (‘пра што-небудзь вельмі смачнае’) [6, с. 315]; *Жарышча* (‘вельмі моцная спякота’) *такая!* [6, с. 317] і інш. У вялікай колькасці выпадкаў дадатковым актуалізатарам экспрэсіі выступае клічная інтанацыя сказа.

Часам для выражэння або падкрэслівання надзвычай высокай інтэнсіўнасці рэалізацыі з’явы ці працэсу бывае недастаткова аднаго слова-актуалізатара. У такіх выпадках у ролі знешняга эксплікацыйнага сродку могуць выступаць нават цэлыя даданыя сінтаксічныя канструкцыі. Яны, такім чынам, разам з адпаведнай часціцай утвараюць агульны комплекс актуалізатараў: *Польку як дадуць* (‘пачнуць энергічна танцаваць’) – *аж юпкі патскакваюць!* [6, с. 441]; *У Комі АССР такі маразяка* (‘вельмі моцны мароз’), *госпадзі, невазможна!* [6, с. 445] і інш. Пры гэтым актуалізацыя значэння высокай энергетычнай насычанасці дзеяння ў даданай частцы адбываецца або праз аб’ектную канкрэтызацыю – спасылку на рэальны прадмет, што непасрэдна падвяргаецца ўздзеянню пэўнай сілы (у дадзеным выпадку – *спадніца*, якая ўздзімаецца ў выніку інтэнсіўных танцавальных рухаў), або праз агульную эмацыянальную ацэнку высокай інтэнсіўнасці праяўлення з’явы пры дапамозе адпаведных выклічнікаў, мадальных слоў і пад. (напрыклад, *госпадзі, невазможна*).

Другі спосаб актуалізацыі экспрэсіі ў сучасным гутарковым маўленні характарызуецца змяшчэннем прагматычнага акцэнта з асноўнага слова на актуалізуючыя сродкі. У якасці асноўнага

слова выступае нейтральная лексічная адзінка адпаведнай часціны мовы з выключна дэнататыўным зместам: назоўнік, прыметнік, прыслоўе або дзеяслоў у залежнасці ад таго, якое значэнне рэалізуецца – празмерна высокай ступені праяўлення якасці прадмета/з’явы, прыкметы або працэсу. Ролю актуалізатараў пры гэтым выконваюць моўныя сродкі, пашыраныя, у прыватнасці, і ў літаратурным маўленні. Нярэдка прагматычны змест можа перадавацца ў тым ліку і праз поўную адсутнасць (пропуск) адпаведных членаў сказа. Тут мы сутыкаемся са скрайняй прайвай пастулата аб прынцыповай залежнасці ролі слова ў сказе і яго значэння ў аспекце выражэння экспрэсіўнасці [2]: максімальна інтэнсіўнае дзеянне ці праява прыкметы часам можа выражацца за кошт адсутнасці адпаведнай лексемы. Як правіла, у прагматычных мэтах прапускаюцца менавіта тыя лексічныя адзінкі, сінтаксічную функцыю якіх можна актуалізаваць пры дапамозе адпаведных маўленчых сродкаў.

Аднымі з найбольш пашыраных сродкаў пры названым спосабе актуалізацыі экспрэсіўнага зместу, як паказваюць назіранні, з’яўляюцца канструкцыі з выкарыстаннем азначальных займеннікаў (*такі, які*), прыслоўяў (*колькі* і яго гутарковыя варыянты), а таксама часціц (*так, як*) і выклічнікаў (*ну*) у спалучэнні са службовымі словамі тыпу *а, да, ж, і, ужо* ў прэпазіцыі або постпазіцыі: *Ляснік быў с Хацінава <...> Да такі быў гаткі!* [6, с. 162]; *Ой, як адрэжаеш! Якая ж яна ўкусная!* [6, с. 242]; *А брушніц сколька* (у экспрэсіўных мэтах прапушчана слова *шмат, многа* і пад.) *у лесе было!* [6, с. 207]; *Мой папа быў кузняцом. Ён так ужо стараўся!* [6, с. 204]; *Іду сярпок браць – гадзіна стаіць, галаву задраўшы. Ну й* (у экспрэсіўных мэтах прапушчана слова кшталту *шмат, многа* і пад.) *гадаў было!* [6, с. 209] і інш.

Вельмі запатрабаваныя ў працэсе гутарковага маўлення і такія эфектыўныя сродкі актуалізацыі экспрэсіі, як выклічнікі: *Сколька ён [сын] мне ахотнікаў прывозіў сюды, у дзярэўню ка мне. Ой,* (у экспрэсіўных мэтах прапушчана слова кшталту *шмат, многа* і пад.) *набыло ў мяне ахотнікаў!* [6, с. 362]; *Ой, было страшна!* [6, с. 243] і інш. Пры гэтым яны могуць несці экспрэсіўную нагрузку як самастойна, так і ў складзе комплексу актуалізатараў – у спалучэнні з адпаведнымі прыслоўямі, займеннікамі і службовымі словамі (у тым ліку, дэсемантызаванымі лексічнымі адзінкамі тыпу *божэ, госпадзі* і інш., якія па статусе адпавядаюць выклічнікам): *Тут было такое гуляне – о-ё-ой!* [6, с. 482]; *Ой, сколькі* (у экспрэсіўных мэтах прапушчана слова кшталту *шмат, многа* і пад.) *у нас было яблыкаў!* [6, с. 358]; *Ах, божэ, як крычалі мы там, як енчылі!* [6, с. 210] і інш.

Паводле назіранняў, вобраз як дзейсны сродак інтэграцыі вербальнай і эмацыянальна-пачуццёвай сфер чалавечай свядомасці з’яўляецца прыдатнай формай для ўвасаблення прагматычнага зместу ў маўленчых адзінках. Важную ролю ў актуалізацыі экспрэсіўнага значэння адгрываюць устойлівыя вобразныя выразы (як правіла, фразеалагічныя спалучэнні) з сітуацыйна пераменным складам кампанентаў, а таксама агульнапашыраныя гутарковыя вобразныя мадэлі. Маюцца на ўвазе выразы тыпу *А я крычу на ўсю дзярэўню, гэтак крычала* [6, с. 262]; *Яны ш есці гатуюць невядома як добра!* [6, с. 148] і інш. Часам такія варыянтныя фразеалагічныя і вобразныя канструкцыі могуць спалучацца і з іншымі актуалізатарамі, найчасцей з узмацняльнымі часціцамі: *Ён [дзік] як паддзене, то порткі адразу астануцца!* [6, с. 445].

Такім чынам, аб’ектывацыя экспрэсіўнага зместу ў сучасным беларускім гутарковым маўленні адбываецца як у межах слова-экспрэсіва, пры дапамозе сродкаў фармальна-лексічнага і семантычнага ўзроўняў, так і пры ўдзеле іншых лексічных адзінак і нават цэлых канструкцый – на ўзроўні сінтаксічна-лексічных магчымасцей. Пры гэтым выпадкі, калі выражэнне інтэнсіўнасці праяўлення прыкметы або дзеяння адбываецца выключна за кошт знешняй ці ўнутранай формы лексемы (*Дом большушчы, старадаўняга ціпа, дзіравяны* [6, с. 400]; *На рабоце робіш, а тады ляціш дзялкі палоць* [6, с. 392–393]), паводле прааналізаваных гутарковых тэкстаў, хоць і з’яўляюцца даволі распаўсюджанымі, але большасці не складаюць. Найбольш запатрабаваным варыянтам аб’ектывацыі экспрэсіўнага значэння ў гутарковым маўленні з’яўляецца падкрэсліванне і ўзмацненне экспрэсіўнай прагматыкі за кошт адпаведных моўных актуалізатараў. У іх якасці найчасцей выступаюць адзінкі службовых часцін мовы (часціцы, выклічнікі, мадальныя словы). Радзей экспрэсіўны змест актуалізуюць прыслоўі і займеннікі. Вельмі распаўсюджаным выпадкам з’яўляецца актуалізацыя экспрэсіі за кошт сітуацыйных варыянтаў фразеалагізмаў, а таксама пашыраных у маўленні параўнальных мадэляў і вобразных канструкцый.

Літаратура

1. *Колшанский, Г. В.* Контекстная семантика / Г. В. Колшанский. – М.: Наука, 1980. – 149 с.
2. *Балли, Ш.* Французская стилистика: пер. с франц. / Ш. Балли. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
3. *Лукьянова, Н. А.* Экспрессивная лексика разговорного употребления (проблемы семантики) / Н. А. Лукьянова. – Новосибирск: Наука, 1986. – 227 с.
4. *Малицкі, Ю. В.* Экспрэсіўныя дзеясловы беларускай літаратурнай мовы: зместава-тэматычны аспект / Ю. В. Малицкі // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2009. – № 2. – С. 113–117.
5. *Винокур, Т. Г.* Стилиевой состав высказывания в отношении к говорящему и слушающему / Т. Г. Винокур // Русский язык. Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст: Сб. ст.; редкол.: В. Г. Кошечая (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1984. – С. 135–154.
6. Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы; уклад. В. Д. Астрэйка [і інш.]; навук. рэд. Л. П. Кунцэвіч, В. М. Курцова. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – 529 с.

Y. V. MALITSKY

ACTUALIZATION OF EXPRESSIVE CONTENTS IN THE MODERN BELARUSIAN SPEAKING

Summary

This article describes actualization modes of expressive values in the modern Belarusian speaking. The basic types of actualizing words and syntax constructions have been considered.